

عدالت شخصی و اجتماعی در قرآن

علی محمد حلمی^۱

مفهوم عدالت

در جهان بینی اسلامی عدالت به معنی قرارداد هرچیز در جای مناسب خود است. این دقیقاً چیزی است که امام علی (ع) در نهج البلاغه بیان کرده‌اند: "عدالت یعنی قرارداد هر چیز در محل مناسب خود." این اصطلاح همچنین به معنی رفتار مساوی با دیگران است. همانطور که امام علی (ع) فرمود: "با مردم طوری رفتار کنید که مایلید با شما رفتار شود".

در اسلام و ادیان ابراهیمی عدالت همچنین فضیلت اخلاقی و کیفیت ماهیت انسانی است. عدالت در جهت مساوات است. یعنی اینکه عدالت حالتی از ثبات در توزیع حقوق و وظایف ایجاد می‌کند، اما شبیه نیستند. برخی اوقات عدالت از طریق نابرابری حاصل می‌شود مانند توزیع متفاوت ثروت.

اهمیت عدالت در قرآن

قرآن، کلام خدا، عدالت را فضیلت پیشرو می‌داند. عدالت هدف اسلام است و در جایگاه ایمان به سطح مزیت خصوصی عبادت (توحید) خدا و حقانیت پیامبری حضرت محمد (ص) قرار می‌گیرد. خدا در قرآن اعلام می‌کند:

۱- رییس مرکز گفت‌وگوی ادیان و تمدن‌ها و سردبیر فصلنامه گفتگو

"خداوند به خویشاوندان به عدل و احسان و بخشش فرمان می‌دهد." (سوره ۱۶- آیه ۹۰)
در آیه‌ای دیگر می‌خوانیم:

"ای کسانی که ایمان آورده‌اید در راه خدا استوار باشید و درست و با عدالت گواهی دهید."
(سوره ۵- آیه ۸)

بنابراین، ممکن است چنین نتیجه گرفته شود که عدالت یک وظیفه اسلامی است و بی‌عدالتی نسبت به سیستم ارزشی قرآن که در آیه زیر به آن اشاره می‌شود، قدغن است:

"ما پیامبرانمان را با دلایل روشن فرستادیم و نیز با آنها کتاب و میزان را نازل کردیم تا مردم به عدالت عمل کنند." (سوره ۵۷- آیه ۲۵)

فرمایشات پیامبر ما ثابت می‌کند که عدالت هدف وحی و کتب مقدس است که برای انسان فرستاده شد. رویکرد اسلام به عدالت جامع و وسیع است. هر راهی که منتهی به عدالت شود در هماهنگی با قانون اسلامی فرض می‌شود.

مساوات در عدالت

موازن قرآنی عدالت از ملاحظات نژاد، دین، رنگ و عقیده پیشی می‌گیرد و به مسلمانان فرمان داده شده تا نسبت به دوستان و دشمنان خود و در همه مراحل عادل باشند. قرآن در این باره می‌فرماید:

"ای مومنان، عدالت را برای خاطر خدا حفظ کنید و بحق گواهی دهید اگر چه به ضرر خود یا پدر و مادر و خویشان شما باشد و از فقیر یا توانگر طرفداری ننمایید." (سوره ۴- آیه ۱۳۵)

در آیه دیگر می‌خوانیم:

"ای کسانی که ایمان آورده‌اید! همواره برای {واجبات} خدا قیام کنید و شاهدان به عدل و داد باشید. و هرگز دشمنی عده‌ای شما را بر آن ندارد که عدالت نکنید، دادگری کنید که آن به تقوا نزدیکتر است و از خدا بترسید که خدا به آنچه می‌کنید آگاه است." (سوره ۵- آیه ۸)

در مورد روابط با غیرمسلمانان، قرآن همچنین اعلام می‌کند:

"اگر بین آنان حکم کردی عادلانه حکم کن،..." (سوره ۵- آیه ۴۲)

علما در مطالعات قرآنی نتیجه گرفته‌اند که این احکام در مورد همه ملت‌ها، هواداران متعصب همه ادیان و در حقیقت به همه انسان‌ها صادق است. در نگاه قرآن، عدالت یک وظیفه است. به این دلیل است که به پیامبر امر شد:

"یقیناً (این) کتاب را بحق بر تو نازل کردیم. تا به آنچه خداوند به تو آموخته در میان مردم داوری کنی، و مدافع (و حمایت کننده) خائنان مباش.."(سوره ۴- آیه ۱۰۵)

بعلاوه قرآن به عنوان یک قاضی بین ملت‌ها ارسال شد و به پیامبر گفته شد:

"... و بگو: به کتابی که خدا نازل کرده است ایمان دارم، و به من امر شده است که در میان شما به عدالت رفتار کنم..." (سوره ۴۲- آیه ۱۵)

قرآن کتابی است که عمدتاً به تدوین آموزه‌های دین و عدالت اختصاص دارد. قرآن دستور می‌دهد که عدالت برای همه تامین شود و این حق طبیعی همه انسان‌ها تحت قانون اسلامی است که باید تامین شود. تعهد ابدی قرآن به موازین اساسی عدالت در بیانیه آن درک می‌شود:

"و کلام خدای تو با راستی و عدالت تکمیل گردید و هیچکس توانائی تبدیل و تغییر آن را نخواهد داشت." (سوره ۶- آیه ۱۱۵)

تامین عدالت مسئولیتی است که خدا به انسان عنایت کرده است و همچون دیگر امانت‌ها، کمال آن باید با حس اعتماد و تنظیم قاعده عرفی ساده یعنی تعیین قوانین مقررات تحقق یابد. بنابراین، قرآن می‌فرماید:

"خدا شما را به امانت داری امر می‌کند که امانات را به صاحبانشان برگردانید، و اگر حاکم شدید در میان مردم عادلانه داوری کنید." (سوره ۴- آیه ۵۸)

اشاره به عدالت که فوراً در پی اشاره به انجام سپرده می‌آید نشان می‌دهد که این یکی از مهمترین امانت‌ها می‌باشد.

عدالت یک فضیلت شخصی

مفهوم قرآنی عدالت همچنین عدالت را به فضیلت شخصی و یکی از موازین فضیلت اخلاقی تعمیم می‌دهد که یک مومن به عنوان بخشی از خدا آگاهی خود به کسب آن تشویق می‌شود. خداوند می‌فرماید:

"...عادلانه رفتار کنید که از هر عملی به تقوی نزدیکتر است ... " (سوره ۵- آیه ۸)
قرآن به مومنین می‌فرماید:

"...و در گفتارتان عدالت را با آنان رعایت کنید هر چند در مورد خویشان‌تان باشد ... " (سوره ۶- آیه ۱۵۲)

عدالت اجتماعی به عنوان یک هدف قرآنی

معنی عدالت و عدالت اجتماعی مربوط به این است که چگونه ماهیت انسانی را بشناسیم. معنی عدالت آنچنانکه در آموزش‌های اسلامی ابراز شده وحدت طبیعت همه انسان‌ها را می‌پذیرد. بر این اساس، درک هستی‌شناسی ماهیت انسان، درک ما از عدالت را نتیجه می‌گیرد. عدالت اجتماعی یعنی تشابه در قانون یا عدالت برای همه. در زمان‌های باستانی، مفهوم نابرابری انسانی رایج بود. برای نمونه، فیلسوف یونانی، ارسطو، برخی طبقات انسانی را به عنوان برده‌های طبیعی فرض می‌کرد. با وجود اینکه متفکرین دیگری وجود داشتند که مخالف نظر او بودند، برده‌داری در کل دنیای باستان ادامه داشت.

در عصر مدرن، مفهوم تکامل که توسط داروین مطرح شد ایده نابرابری طبیعی را تقویت کرد و بنابراین چنین فرض شد که انسان مراحل مختلف تکامل را به پایان رسانده است. با وجود تمایزات ظاهری همه انسان‌ها را برابر دانست. همه انسان‌ها از وضعیت اجتماعی برابر و حقوق مساوی برخوردارند. هیچ‌کس بالادست یا زیردست نیست. قرآن این دیدگاه را یک ارزش بزرگ و نگرش توحیدی می‌شناسد:

« يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ »

ای مردم! ما شما را از یک مرد و زن آفریدیم و شما را تیره‌ها و قبیله‌ها قرار دادیم تا یکدیگر را بشناسید؛ (اینها ملاک امتیاز نیست)، گرامی‌ترین شما نزد خداوند با تقواترین شماست؛ خداوند دانا و آگاه است! (سوره ۴۹-آیه ۱۳)

طبق آیه فوق اختلافات رنگ و نژاد در میان انسان‌ها عمدا و برای شناسائی طراحی شده و نه برای تبعیض، انسان‌ها واقعا برابرند. آنچه یک انسان را از دیگری متمایز می‌سازد شخصیت اوست.

نوع مسئولیت ابراز شده در قرآن به انسان هشدار می‌دهد توجه زیادی به رفتار خود با دیگران نشان دهد. زمانی که ما این تعهد و مسئولیت را پذیرفتیم، عدالت اجتماعی یک ضرورت برای همه از جمله برای خود ما می‌شود. در جامعه الحادی که در آن انسان به خدا اعتقاد ندارد چنین مسئولیت پذیری غیرممکن است. جایی که هیچ اعتقادی به خدا وجود ندارد نگرانی‌های انسانی بر اساس این مسئولیت پذیری مقرر نمی‌شود.

معنی عدالت و کاربرد آن در جامعه بحث چند بعدی در قرآن است. عدالت سیاسی و اقتصادی نیز در نگاه قرآن حائز اهمیت است که می‌تواند در زمان و موقعیت دیگر مورد بررسی قرار گیرد.